

2. Винниченко В. Лепрозорій (закінчення) / В. Винниченко // Вітчизна. – 1999. – № 5/6. – С. 20–85.
3. Стець В. І. Елітарність як концепт філософії освіти : [автореф. дис. ... канд. філос. наук] / В. І. Стець / Національний педагогічний університет М. П. Драгоманова. – К., 2008.
4. Философский словарь. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 01.09.2008 р.

УДК 94.37 (477.63) «1860-1889»

І. С. Лісниковська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХІВНИЦТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ОСВІТНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ КАТЕРИНОСЛАВА ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ

Розкрито роль та внесок духівництва Катеринослава у розвиток освітянської справи, його благодійна та публіцистична діяльність у пореформену добу.

З часів становлення християнства духівництво відповідало за моральне та духовне виховання суспільства й посіло одне з важливих місць серед усіх інших верств населення. У кожному місті православної частини Російської імперії воно відігравало одну з провідних ролей у його розвитку, стояло біля витоків становлення міст та регіонів, було одним із елементів формування освітньої місцевої та загальноросійської інтелігенції. Катеринослав, незважаючи на недовгу історію, порівняно з іншими містами Російської імперії, є яскравим прикладом формування та розвитку православного духівництва південної частини імперії саме як представника освітньої інтелігенції. Згідно з переписом 1889 р. воно становило 30 тисяч осіб серед загальної чисельності населення Катеринослава [9, с. 87]. Ще на самому початку існування Катеринослава першочерговим завданням влади було будівництво православних храмів, а разом з тим – і навчальних закладів для навчання майбутніх церковних діячів. Ці завдання, незважаючи на основну роботу, і повинно було виконувати безпосередньо духівництво. Поступово з'являлись нові форми прояву для цієї верстви, такі як будівництво недільних шкіл, благодійна діяльність, з появою друкованого церковного органу – редакційна та письменницька робота; церковні

діячі займали адміністративні посади та виконували інші види робіт.

Почали вивчення цього питання саме представники духовництва – викладачі різних навчальних закладів Катеринослава. Серед них можна назвати ректора семінарії А. Далмата [1; 2], К. Королькова [6], М. Песковського [12] та ін. Вони розглядали різні питання історії церкви та навчальних закладів регіону. Публікації мають одночасно і мемуарний характер, через них ми можемо побачити і самосприйняття представників духовенства. Наприкінці ХХ століття також з'являється кілька праць – І. М. Петренко [11], Г. К. Степаненка [15], С. О. Шамари [17] та К. А. Когтянца [5]. Вони присвячені окремим питанням історії Катеринославської єпархії, духовних освітніх закладів та діяльності їх представників. Окремою групою літератури слід зазначити праці щодо вивчення духовенства як однієї з верств інтелігенції, що розробили російські науковці, такі як Є. Б. Єршова [4] та О. В. Крутницька [7]. Як можна побачити, вивчення теми має результати, але існує кілька аспектів, які потребують детальної розробки, – благодійна, публіцистична діяльність даної верстви, робота окремих її представників на педагогічній ниві.

Для розкриття теми використано такі джерела. Їх можна поділити на кілька груп: офіційні документи, статистичні документи, періодичні видання, праці самих представників духовної інтелігенції та ін. До першої групи належать постанови, законодавчі акти, розпорядження, правила та інструкції, що видавав Синод та Міністерство народного просвітництва [13]. Вони дають картину виникнення та діяльності шкіл, показують відношення держави до духовенства. Статистичні документи дають можливість побачити чисельність учнів та викладачів, їх матеріальне становище. У цю групу входять «Огляди» шкіл та благодійних товариств [3; 14]. На сторінках періодичних видань, таких як «Катеринославські єпархіальні відомості», «Народна освіта», «Вісник виховання» та ін., знайшли відображення погляди представників діячів церкви [1; 2; 8]. Безпосередні праці інтелігенції дають змогу зрозуміти мотиви прийняття тих чи інших рішень та розкривають їх публіцистичні здібності [1; 2; 6; 12]. Метою роботи є розкриття ролі та діяльності православного духовенства на ниві педагогічної, благодійної та публіцистичної роботи у Катеринославі у пореформений час (1860–1880-ті рр.).

Історія становлення та діяльності духовництва безпосередньо пов'язана з навчальними закладами, де воно мало змогу отримувати освіту та проявляти себе на педагогічній ниві. Система навчання включала: недільні та церковно-парафіяльні школи, єпархіальні училища та духовні семінарії. Скасування кріпосного права поставило питан-

ня розповсюдження початкової освіти серед бідних верств населення. У 1864 р. було затверджене «Положення про початкові народні училища», згідно з яким усі церковно-парафіяльні школи підпорядковувались місцевим училищним радам. Вони поділялись на 2 види – однокласні та двокласні.

Отець ректор семінарії Разногорський почав справу організації церковно-парафіяльних шкіл у Катеринославській губернії. Незабаром були знайдені книжки та розпочато пошук коштів на реалізацію проекту щодо відкриття цих шкіл. «Положення про церковно-парафіяльні школи» 1884 р., курс навчання тривав 2 роки і викладались письмо, читання, початкова арифметика. Ці школи виступали нарівні зі школами інших відомств. У них могли навчатись одночасно як хлопці, так і дівчата. Нерідко такі школи виникали при училищах (чоловічих чи жіночих) та іноді при семінарії. Всі питання щодо відкриття та подальшого функціонування цих шкіл повинно було вирішувати духовне керівництво єпархії: знаходити перш за все кошти на оренду приміщень, викладачів, які б погодились за малу плату, а іноді і безкоштовно працювати у них. У 1884 р. створено єпархіальну училищну раду, очолив яку ректор семінарії Михайло Разногорський. Її завдання полягало у нагляді за відкриттям та діяльністю церковно-парафіяльних шкіл. Сам преосвященний Феодосій особисто перевіряв звіти наглядців, їздив до сіл та селищ і на місцях ознайомився зі справами шкіл, проводив розмови з місцевим населенням та роз'яснював їм необхідність відкриття шкіл. У 1884 р. Здійснив чотири таких поїздки. Такий його приклад переймали надалі інші церковні діячі. У 1883 р. по всій єпархії таких шкіл було 58, а у 1889 р. – 108. Також за час правління Феодосія створювались і так звані «школи грамоти», яких налічувалось 37. Разом з церковно-парафіяльними у них навчалось 5 368 учнів [14, с. 279].

Іншими доволі розповсюдженими навчальними закладами є училища. Так, духовне чоловіче училище довгий час (1817–1867 рр.) знаходилось в одному з семінарією приміщенні, і тільки у 1866 р. отримало самостійний статус та окреме приміщення, де навчалось 220 учнів. Але незабаром училище не змогло вміщувати усіх бажаючих, і завдяки преосвященному Феодосію у 1874 р. було закінчено будівництво нового приміщення не тільки у Катеринославі, але й у Бахматі, Маріуполі, при них також відкрили гуртожитки.

Не залишало поза увагою керівництво єпархії й жіночу духовну освіту. Жіноче єпархіальне училище було відкрито за допомогою преосвященного Платона 1 жовтня 1866 р. й одразу прийняло 40 дівчат, у тому числі 22 сироти. Курс навчання був розрахований на два роки.

У 1875 р. воно перетворилось на шестикласне. На 1 січня 1887 р. при ньому навчалось вже 267 дівчаток (у тому числі при Тихвінському жіночому монастирі – 72). Переважна більшість учениць була з родин духовенства. Плата за навчання становила 50 крб на рік. Діти духовенства мали право навчатись безкоштовно. 8 березня 1887 р. при училищі була відкрита недільна школа для дітей з бідних сімей, де навчалось 8 хлопчиків та 7 дівчат [10, с. 198–202]. Важливу роль у його розвитку та утриманні, будівництві нових приміщень відігравав преосвященний Феодосій.

Одним із осередків освіти стала Тихвінська жіноча община, що була заснована 24 вересня 1866 р. Настоятелька Марія організувала доставку меблів, предметів побуту та повністю налагодила діяльність цієї установи. У 1873 р. вона відкрила при общині училище для дівчат-сиріт, яке утримувалось за кошт общини. Училище мало два класи з дворічним курсом навчання. За допомогою преосвященного Феодосія при Тихвінському монастирі з 1873 р. до вересня 1885 р. відкрито підготовче училище. З 1 вересня 1885 р. воно замінено на паралельне відділення єпархіального училища. Згідно зі Статутом усі питання щодо утримання вирішувала настоятелька та сестри общини, головний нагляд за навчально-виховною частиною училища покладался на раду єпархіального жіночого училища. Рада обирала начальницю училища та її помічницю, надсилала на іспити одного свого представника. Крім того, начальниця і помічниця мали право працювати в училищі викладачами. По закінченню училища дівчатам видавалось посвідчення. В перший рік існування було прийнято 22 дівчини, з них 18 сиріт. У 1878 р. було обрано першу ігуменю [14, с. 300]. Допомогала школі Єлизавета Григорівна Мізко, яка пожертвувала 30 703 крб [6, с. 39]. Викладала – Коширнонська, законовчителем був священник Успенський, спів проводила монахиня Марія. Дівчата слухали курси з рукоділля, ведення домашнього господарства, російську граматику та словесність [14, с. 311].

Одним з головних навчальних закладів Катеринослава і всього регіону стала духовна семінарія, що була відкрита у 1778 р. Уже в 1838 р. навчалось 77, а 1 січня 1887 р. – 255 учнів (з них 150 проживало при пансіоні семінарії). Навчалися з різних верств населення, але основна частина (234) – діти духовенства, 9 – міщан, селян – 5, дворян – 1, ін. Верств – 6 [10, с. 201]. Преосвященний Серапіон запропонував викладати у семінарії іконопис та медицину [14, с. 300]. При семінарії у 1867 р. була відкрита недільна школа, у 1885 р. Замінена на «зразкову», де навчалось 60 учнів [10, с. 201]. У 1887 р. уже навчалось 53 хлопчики. Наглядачем було призначено М. І. Разногорського, завідувачем школи – священника

отця Іларіона Верещацького і викладачем став Д. П. Красницький. Займався організацією школи отець ректор семінарії, а разом з тим і викладач педагогіки в семінарії Георгій Олександрович Соколов [6, с. 120].

Звернемось безпосередньо до викладацької роботи місцевого духовенства. У своїй більшості займались викладанням предметів за профілем основного свого призначення: Закон Божий (мали змогу читати в усіх православних навчальних закладах), літургітику, гомілетіку, практичне керівництво для пастирів. Крім того, отримавши спеціальну освіту, мали можливість вдосконалювати свої знання з інших предметів, а потім їх викладати, наприклад давні мови, філософію, словесність, російську мову та літературу, математику та ін. Через нестачу коштів для існування працювали на різних посадах та у різних навчальних закладах, навіть іноді й безкоштовно.

Наведемо декілька типових прикладів зайнятості «середнього» духовенства на педагогічній ниві. Аркадій Степанович Цвєтков – дев'ять років викладав у духовній семінарії, постійно займався самопідготовкою, досяг значних успіхів у російській та європейській літературах, логіці. Там же був учителем російської мови. Працював у жіночому духовному училищі, у Маріїнській гімназії. Через нестачу коштів брався за будь-яку роботу, тим самим підірвавши своє здоров'я. Мав девіз життя «Книжкова праця, чесність, добро у всякій справі». Самостійно вивчив французьку та англійську мови (для викладання). Мав великий вплив на учнів. Завжди усім допомагав, не любив великі компанії. За свою працю нагороджений орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. Переїхав до Харкова через відсутність роботи і нестачу коштів [1].

Михайло Іванович Нікольський – працював у духовній семінарії на кафедрі основного та догматичного богослов'я з 1866 р. викладав громадянську історію, латинську, німецьку мови (володів бездоганно). Був учителем у Маріїнській гімназії. Переклав багато підручників з іноземних мов на російську, займався самопідготовкою. Через брак коштів обіймав посаду бібліотекаря семінарії, що викликало згодом хворобу легенів [2].

І. В. Ващінський – інспектор духовної семінарії, до цього був викладачем історії, фізики, геометрії, алгебри, словесності, всесвітньої і громадянської історії, латинської мови. Крім семінарії працював у Катеринославському єпархіальному училищі. Мав нагороди за свою службу – орден Святої Анни 2-го та 3-го ступенів та Святого Станіслава 3-го ступеня [12].

Інша доля спіткала тих, хто займав адміністративні посади при навчальних закладах. Так, наприклад, архімандрит А. Далмат два роки був ректором семінарії, його наступник – Михайло Іванович Разногорський (магістр Санкт-Петербурзької духовної академії) разом з основною робо-

тою викладав Святе Писання. Загалом у духовній семінарії працювало у середньому 16 осіб церковного звання (на 1887 рік) разом з ректором та інспектором [6, с. 111].

Духівництво не облишало бідних учнів. Було спеціально створено Товариство піклування про бідних духовного звання, яке очолював кафедральний протоієрей Лаврентій Степанович Мальчевський. Також при семінарії діяло Кирило-Мефодіївське товариство, основним завданням якого стала допомога нужденним учням. Ідея створення належала архімандриту Далмату. Братство почало свою діяльність 28 серпня 1883 р. Членський внесок становив 3 крб. До його складу (на 1886 р.) входили: голова, отець ректор семінарії Разногорський, члени – Я. А. Павловський, К. І. Корольков, В. П. Сахаров, Секретарем був К. Н. Корольков. У ревізійну комісію входили Г. А. Соколов, В. І. Тацентов та ін. [6, с. 116].

Окрім церковної та педагогічних посад представники духівництва брали активну участь у різних громадських організаціях. Так, преосвященний Феодосій організував діяльність єпархіальних окружних з'їздів духівництва. За допомогою отця ректора семінарії Разногорського організовано релігійно-моральні співбесіди при семінарії, що були відкриті 4 грудня 1883 р. Також у цих заходах брав участь і інспектор семінарії М. Я. Монастирьов та викладачі гімназії. Ващінський обіймав адміністративні посади при семінарії – інспектора, секретаря семінарського управління, бібліотекаря, секретаря губернського статистичного комітету (8 років). За час його роботи було видано дві пам'ятні книги (1864, 1867). Також обіймав посади члена училищної ради та мирового судді [6, с. 51].

Ще одним проявом діяльності православного духівництва Катеринослава можна назвати його публіцистичну роботу. Преосвященний Феодосій у 1872 р. організував видання «Катеринославських єпархіальних відомостей», де висвітлювалось церковне та адміністративне життя єпархії. Сам безпосередньо вивчав історію краю, друкував свої розвідки у цьому виданні, але ніколи їх не підписував. Багато викладачів семінарії друкували свої розвідки у «Катеринославських єпархіальних відомостях». Деякі згодом було навіть видано окремими брошурами. Редакторами «КСВ» у різний час були: А. Далмат, М. І. Нікольський, М. І. Разногорський, М. Я. Монастирьов та багато інших діячів семінарії.

Загалом можна зробити висновок, що одним з джерел становлення освітньої інтелігенції Катеринослава у пореформену добу було саме місцеве духівництво. Воно відігравало важливу роль у формуванні і розвитку системи навчальних закладів, активно займалось викладацькою діяльністю у спеціальних навчальних закладах для духівництва, а також у світських навчальних закладах. Не полишали і бідних учнів,

створивши для їх забезпечення Кирило-Мефодіївське товариство. Постійно займалось самовдосконаленням і публіцистичною діяльністю, що в свою чергу не могло не вплинути на історію Катеринослава та усього Південного регіону Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. *Д-ть А.* Некролог. Цветков Аркадий Степанович / А. Д-ть // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1881. – № 10. – С. 150–160.
2. *Д-ть А.* Несколько слов в воспоминании о бывшем преподавателе Екатеринославской Духовной Семинарии Михаиле Ивановиче Никольском / А. Д-ть // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1882. – № 13. – С. 217–233.
3. Екатеринославский адрес-календарь за 1867 г. – Ч. 1., Ч. 2. – 1887. – Екатеринослав, 1867.
4. *Ершова Э. Б.* Благотворительность церковной, дворянской и разночинской интеллигенции России в XIX–XX в. / Э. Б. Ершова // Интеллигенция и мир. – 2004. – № 3/4. – С. 115–123.
5. *Когтянц К. А.* Церковная школа на Екатеринославщине. 1884–1914 / К. А. Когтянц // Скарбниця ріднокраю : [матер. наук.-практ. конф.]. – Д., 1993. – С. 53–57.
6. *Корольков К. Н.* Столетний юбилей Екатеринослава. 9 мая 1787–1887 / К. Н. Корольков / Составил преподаватель Екатеринославской семинарии Константин Корольков. – Екатеринослав, 1887.
7. *Крутицкая Е. В.* Церковно-приходские школы России (1884–1918 гг.). Литература и источники / Е. В. Крутицкая // Вопросы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. работ молодых учёных. – Вып. 7 / Отв. ред. И. В. Сучков. – М., 2004. – С. 77–98; *Крутицкая Е. В.* Учительство церковно-приходской школы / Е. В. Крутицкая // Вопросы отечественной истории. Межвуз. сб. науч. работ молодых учёных. – Вып. 6 / Отв. ред. И. В. Сучков. – М., 2003. – С. 74–91.
8. Некролог. Никольский Михаил Павлович // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1882. – № 4. – С. 66–75.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи в 1897 г. – СПб., 1904. – Т. XII. Екатеринославская губерния.
10. Первое столетие г. Екатеринослава. 1789–9 мая 1887 г. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. [Матер. для истор. очерка] / Сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.
11. *Петренко І. М.* Церковно-парафіальні школи лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1885–1917 рр.) / І. М. Петренко; [автореф. дис... канд. іст. наук]. – К., 2005.
12. *П-ский.* К описанию семинарского праздника по случаю тридцатипятилетней службы инспектора И. В. Ващинского / П-ский // Екатеринославские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – 1881. – № 24. – С. 398–405.
13. Правила о церковно-приходских училищах православного духовного ведомства. – СПб., 1869.

14. Скалозубов Ю. С. История Екатеринославской епархии. 1775–1917 / Ю. С. Скалозубов. – Днепропетровск, 2001.
15. Степаненко Г. В. До питання про культурно-просвітницьку діяльність Катеринославського православного духовенства / Г. В. Степаненко // Вісник ДНУ. – Д., 2000. – Вип. 6. – С. 53–57. (Серія: «Історія і філософія»).
16. Тутік Л. С. Єпархіальні відомості як джерело вивчення духовного життя Півдня України другої половини ХІХ століття /Л. С. Тутік // Україно-російські культурні зв'язки: історія і сучасність : [тези доповідей наук.-практ. конф. (грудень, 1997 р.)]. – Д., 1997. – С. 29–30.
17. Шамара С. О. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики / С. О. Шамара; [автореф. дис...канд. іст. наук]. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 01.09.2008 р.